

برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان، مأخذ:
نگارندگان.

تحلیل تزیینات و ساختار کتیبه‌های کوفی برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان

رویا شیدا* مه‌ساتندرو**

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۶/۲۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۵

صفحه ۱۹۱ تا ۲۰۱

نوع مقاله: پژوهشی

چکیده

برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان از نمونه‌های منحصر به فرد در به کارگیری کتیبه‌های کوفی است. این برج که به قرن پنجم هـ.ق تعلق دارد به فرمان اسفار بن کردویه، سرداری دیلمی ساخته شده است. او از سرداران منوچهر زیاری در اواخر قرن چهارم هـ.ق بوده و فرمانروایی دامغان را بر عهده داشته است. این بنای آجری، از نوع مقابر برجی شکل با پلان دایره‌ای و گنبد پیازی است. بدنه آن با نقوش تزئینی و کتیبه‌هایی به شیوهٔ گچ‌بری و آجرکاری تزیین شده است. هدف این پژوهش، بررسی ویژگی‌های بصری نقوش و تحلیل ساختار کتیبه‌های این بناست و سؤالات اصلی تحقیق عبارت‌اند از: ۱. نقوش برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان دارای چه ویژگی‌های بصری هستند؟ ۲. کتیبه‌های کوفی این بنا از چه ساختاری برای رسیدن به وحدت بصری پیروی می‌کند؟ روش تحقیق، توصیفی-تحلیلی و میدانی بوده و روش گردآوری اطلاعات، کتابخانه‌ای و اسنادی است. ابزار جمع‌آوری اطلاعات شامل فیش‌برداری و عکاسی است. نتایج مطالعه نشان می‌دهد که کتیبهٔ گچ‌بری سردر به خط کوفی معقد و کتیبه اصلی بدنهٔ آجری به خط کوفی هندسی ساده نگاشته شده است. محتوای این کتیبه‌ها شامل معرفی سازنده بنا و سال ساخت آن است. ویژگی برجسته آن‌ها هویت مستقل طراحی بوده که هماهنگ با شکل بنا است. با بازسازی مفردات، شاخص‌های هماهنگی کتیبه‌ها مشخص شد: استفاده از اجزای نقوش تزئینی در میان نظام نوشتاری به صورت متصل و وابسته و رعایت هم‌شکلی در فرم نوشتار و نقوش، موجب یکدستی کتیبه‌ها می‌شود، یکی از عوامل مهم در ایجاد وحدت بصری، استفاده از نقوش شبه نوشتار است که در این بنا، از رایج‌ترین نوع آن استفاده شده است. این نوع شبه نوشتار که حرف خاصی نیست، برای رسیدن به تعادل بصری به کار رفته است. از این عناصر در هر دو کتیبه به منظور ایجاد پیوستگی و انسجام استفاده شده و نقش مهمی در حفظ تعادل کلی دارند.

واژگان کلیدی

برج مقبره، چهل دختران دامغان، تزیینات معماری، کتیبه کوفی، ساختار حروف

* کارشناسی ارشد ارتباط تصویری، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

Email:roya.sheida73@gmail.com

** دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنر اسلامی، دانشکده علوم نظری و مطالعات عالی هنر، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده

Email:mahsatondro1993@gmail.com

مسئول)

مقدمه

خط کوفی یکی از قدیمی‌ترین رسم‌الخط‌های اسلامی است که تنوع ساختاری چشمگیری دارد و متناسب با هر قالبی، شکل ویژه و منحصر به فرد به خود می‌گیرد، به‌طوری‌که این گوناگونی را در خط‌های دیگر نمی‌توان مشاهده کرد. از مهم‌ترین کاربردهای خط کوفی، استفاده از آن در تزیینات معماری به‌ویژه کتیبه‌نگاری است. قابلیت اجرایی بالا و منحصر به فرد این خط در انطباق با سطوح و مصالح مختلف، سبب گردیده در زمینهٔ کتیبه‌نگاری بدرخشد. خط کوفی زینت‌بخش بسیاری از آثار معماری، به‌ویژه در دوران سلجوقی بوده و در برج‌مقبره‌ها و میل مناره‌های آجری نمود بارزی داشته است. نمونهٔ شاخص آن را می‌توان در برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران دامغان مشاهده کرد که در مجموعهٔ آرامگاه امام‌زاده جعفر شهر دامغان واقع شده و از آثار شاخص دورهٔ سلجوقی به‌شمار می‌آید. باین‌حال، برخی، تاریخ ساخت اولیه آن را به دوران پیش از اسلام نسبت داده‌اند. این بنا دارای پلان دایره‌ای و گنبدی مخروطی شکل است که با نقوش تزیینی و کتیبه‌های گچ‌بری و آجرکاری تزیین شده است. هدف از انجام این پژوهش، بررسی ویژگی‌های بصری نقوش و تحلیل ساختار کتیبه‌های برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران و پاسخ به این سؤالات است: ۱. نقوش برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران دامغان دارای چه ویژگی‌های بصری هستند؟ ۲. کتیبه‌های کوفی این بنا از چه ساختاری پیروی می‌کنند و چگونه به وحدت بصری منجر شده است؟ اهمیت و ضرورت پژوهش حاضر، دستیابی به بخشی از تاریخ نقوش و هنر کتیبه‌نویسی، با مطالعه ارزش‌های بصری و تحلیل ساختار کتیبه‌های این بنا است که می‌تواند به‌عنوان الگویی برای هنرهای معاصر به‌ویژه طراحی گرافیک مورد استفاده قرار گیرد.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی تحلیلی و شیوهٔ جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و میدانی است و ابزار جمع‌آوری اطلاعات، فیش برداری، مشاهده و عکاسی است. نمونهٔ موردی مطالعه، برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران دامغان است که نگارندگان عناصر تزیینی این بنا را بررسی و مورد مطالعه قرار داده‌اند و با تحلیل داده‌های به‌دست آمده به نتیجه‌گیری پرداخته‌اند. شیوهٔ تجزیه و تحلیل اطلاعات به‌صورت کیفی و به روش استقرایی است.

پیشینهٔ تحقیق

مطالعات متعددی در زمینهٔ عناصر تزیینی بناهای معماری اسلامی، از جمله بنای چهل‌دختران دامغان انجام شده است که در ادامه به برخی از آن‌ها که ارتباط بیشتری به اهداف پژوهش حاضر دارند اشاره می‌شود. شایسته‌فر در مقاله‌ای با عنوان «مقبره چهل‌دختران دامغان، ۱۳۸۱،

منتشر شده در هنرهای تجسمی، شماره ۱۶»، به معرفی و توصیف ویژگی‌های ظاهری و جنبه‌های تاریخی و هنری برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران دامغان پرداخته است. عالی و دیگران در مقاله‌ای با عنوان «توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان بر اساس گونه شناسی معمارانه، ۱۳۹۴، ارائه شده در دومین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، انجمن معماری و شهرسازی ایران» به شکل، معماری، سازه، تزیینات مربوطه، مرمت بنا، زمان ساخت و موارد دیگر برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران دامغان پرداخته‌اند و سپس با بناهای هم‌دوره خود از نظر ویژگی‌های معماری مورد بررسی و تحلیل قرار داده‌اند؛ اما به‌طور اختصاصی به کتیبه‌ها و ساختار آن‌ها و تزیینات اشاره‌ای نشده و مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته است. عالی و دیگران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی سیر تحول معماری مقابر سلجوقی با تأکید بر نقشه و تزیینات آن‌ها، ۱۳۹۶، ارائه شده در پنجمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، دبیرخانه دائمی کنفرانس» پلان و تزیینات مقابر سرخ مراغه، برج مهماندوست و برج چهل‌دختران دامغان را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ اما ساختار کتیبه‌ها را تحلیل نکرده‌اند. نگار یوسفی در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه و مقایسه تزیینات مقابر برجی دامغان، ۱۴۰۰، ارائه شده در چهارمین همایش ملی فناوری‌های نوین در مهندسی، عمران و شهرسازی ایران، انجمن توسعه علوم و فناوری‌های نوین ایران» به بررسی شباهت‌ها و تفاوت‌های تزیینات سه برج پیر علمدار، چهل‌دختران و مهماندوست پرداخته است. در این مقاله اشاره می‌شود که کتیبه و طرح‌های هندسی نقش پررنگی در تزیینات داشته و در مجموع تزیینات برج مهماندوست تفاوت بیشتری با دو برج دیگر دارد. این پژوهش روی نقوش تزیینی متمرکز بوده و کتیبه‌های بنا مورد مطالعه قرار نگرفته است. امیر فرید در مقاله «دسته‌بندی کتیبه‌های شبیه نوشتاری در هنر اسلامی، ۱۴۰۱، منتشر شده در نشریه نگره، شماره ۱۷» به معرفی و شناخت شبه نوشتارها در کتیبه‌های اسلامی پرداخته است. او با مطالعه دقیق ساختار کتیبه‌ها، آن‌ها را به چهار گروه متفاوت تقسیم کرده، سپس دلایل ترسیم و ساختار ترسیم آن‌ها را مورد بررسی قرار داده است که برای مقاله حاضر، حائز اهمیت است. در این مقاله آثار متعددی از هنر اسلامی که دارای کتیبه‌های شبه نوشتاری هستند مورد مطالعه قرار گرفته، اما کتیبه‌های بنای برج چهل‌دختران دامغان بررسی نشده است. مریم شیخ‌زاده و دیگران در مقاله خود با عنوان «تحلیل ترکیب‌بندی و فضای بصری نقوش هندسی و کتیبه‌ها در دو برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران و پیر علمدار دامغان، ۱۴۰۱، منتشر شده در نشریه نگارینه هنر اسلامی، شماره ۲۳» ضمن معرفی برج‌مقبرهٔ چهل‌دختران، نقوش هندسی این برج، فضاهای مثبت و منفی به ارزیابی کیفی فضاسازی و ترکیب‌بندی

بلر (۱۳۹۴) در کتاب خود «نخستین کتیبه‌ها در معماری دوران اسلامی ایران زمین، ۱۳۹۴، فرهنگستان هنر»، ضمن معرفی برج مقبره چهل دختران به بازخوانی کتیبه‌های این برج پرداخته و بنا را از منظر تاریخی بررسی کرده است. پس از بررسی پژوهش‌های مرتبط، مشخص شد که مطالعه‌ای جامع و همسو با اهداف پژوهش حاضر انجام نشده است. این پژوهش با رویکردی تخصصی و همه‌جانبه، به تحلیل جنبه‌های بصری نقوش تزئینی، به‌ویژه ساختار کتیبه‌های کوفی بنا پرداخته و ویژگی‌های مؤثر در ایجاد وحدت بصری در کل کتیبه را بررسی کرده است که نقطه تمایز و نوآوری تحقیق حاضر محسوب می‌شود.

معرفی برج مقبره چهل دختران دامغان (موقعیت جغرافیایی، تاریخی، معماری)

برج مقبره چهل دختران در جبهه شمال غربی مجموعه بنای امامزاده جعفر در شهرستان دامغان، بر سر راه سمنان قرار دارد (تصویر ۱). بر پایه کتیبه بنا، این برج مربوط به قرن پنجم هـ ق بوده و «بنای آن سرداری دیلمی به نام اسفاربین‌کردویه بوده است. او از اواخر قرن چهارم هـ ق در نبردهای آله زیار و آل بویه، از سرداران منوچهر زیاری به شمار می‌رفت و در همین دوران، فرمانروایی دامغان را بر عهده داشت. برج مقبره چهل دختران به دستور وی ساخته شده است. این بنای آجری از نوع مقابر برجی شکل و دارای پلان دایره‌ای و گنبدی مخروطی شکل است. محیط خارجی برج ۲۳ متر، قطر استوانه برج ۷/۸۰ متر و بلندی آن ۱۴/۸۰ متر است. ساختار کلی بنا، همانند برج پیر علمدار، برج رادکان و لاجیم، استوانه‌ای با گنبدی مخروطی شکل است» (بلر، ۱۳۹۴: ۱۹۰ و ۱۹۳)، اما از نظر ارتفاع و قطر، برج چهل دختران در مقایسه با برج پیر علمدار کوتاه‌تر و پهن‌تر است. نمای بنا شامل بدنه‌ای ساده با تزییناتی نواری می‌باشد که حاوی نقوش هندسی و کتیبه‌های کوفی در بخش بالا و زیر لبه گنبد است.

نقوش و تزیینات برج مقبره چهل دختران

ورودی بنا در سمت جنوبی بوده و دارای طاق‌نمای تزیینی شامل دو نیم ستون و یک کتیبه گچ‌بری به خط کوفی است. طبق تصاویر به‌دست آمده از این برج، در قسمت ورودی این بنا، در قسمت بالای کتیبه گچ‌بری شده نقش تزیینی به شکل دو بال دیده می‌شود (تصویر ۲) و به نظر می‌رسد دارای کتیبه‌ای بوده، اما قابل خوانش نیست. امروزه اثری از این نقش گچ‌بری وجود ندارد و از بین رفته است.

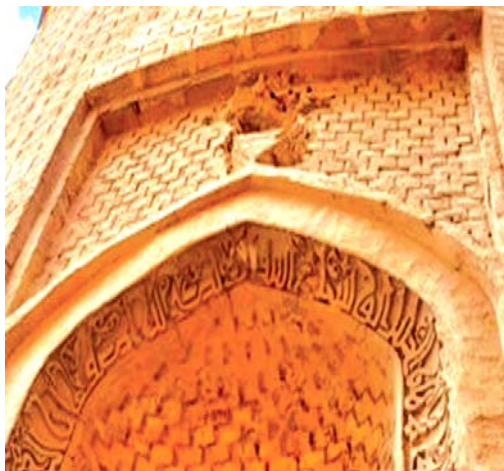
بدنه برج تا محل شروع قرنیز، از دو بخش متفاوت تشکیل شده است، بخش پایین که تقریباً دوسوم ارتفاع تمام بدنه را فراگرفته، با آجرکاری ساده حصیربافت پوشش یافته و بخش دوم، دارای پنج ردیف نوار تزیینی و یک

تصویر ۱. برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: نگارندگان.

عناصر این برج پرداخته‌اند؛ اما به صورت اختصاصی، این برج مقبره و ویژگی‌های مهم ساختار کتیبه‌های آن‌ها نظیر مفردات و غیره مورد بررسی قرار نگرفته است. مهری کشاورزian در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی زیبایی‌شناسی برج‌های پیر علمدار و چهل دختران، به راهنمایی سید ابوتراب احمدپناه، مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه سمنان، ۱۳۹۴» که باهدف زیبایی‌شناسی تزئینات در برج‌های پیر علمدار و چهل دختران در دامغان مورد بررسی قرار گرفته و چگونگی کاربرد آرایه‌های گیاهی و هندسی کتیبه‌های کوفی در تزئینات، اهداف پایان‌نامه مورد نظر بر مبنای موضوعاتی چون رابطه مضامین کتیبه‌ها با عملکرد برج و نمادشناسی و غیره صورت گرفته است.

مریم چراغیان در پایان‌نامه خود با عنوان «بررسی آرایه‌های تزئینی بناهای سلجوقی در ایران با تأکیدی بر بنای شهر دامغان، به راهنمایی غلامعلی حاتم، مقطع کارشناسی ارشد، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، ۱۳۹۵» در مورد تزئینات دوره سلجوقی و ویژگی‌های این تزئینات و تأثیر آن بر بنای شهر دامغان و پس از آن به شرح تزئینات بناهای مناره مسجد تاریخانه، مهماندوست و غیره پرداخته است.

(ب)

(الف)

تصویر ۲. الف: نقش تزئینی گچ‌بری سردر ورودی برج چهل دختران، نقش بازسازی شده سردر ورودی برج چهل دختران توسط نگارندگان، مأخذ: Gunbad-i Chihil Dukhtaran. (n.d.). Retrieved from ARCHNET: <https://www.archnet.org/sites/1601> ب: تصویر جدید از محل قرارگیری نقش تزئینی گچ‌بری شده سردر ورودی برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: نگارندگان.

از نظر جنس و نوع خط کوفی با هم تفاوت دارند. کتیبه بالای درگاه بنا به خط کوفی م عقد و به شیوه گچ کاری اجرا شده است. متن این کتیبه عبارت است از «بسم الله الامیر الجلیل ابو شجاع اسفار بگی پیر اصفهان الملک الله» که ترجمه آن چنین است: «بسم الله امیر بزرگوار ابو شجاع اسفار بگی پیر اصفهان پادشاهی خدای راست» است. با توجه به محتوای این کتیبه، می‌توان آن را در ردیف کتیبه‌های تاریخی قرار داد (تصویر ۴).

کتیبه بعدی به صورت نواری به پهنای ۱۲۰ سانتی‌متر به خط کوفی ساده با ساقه‌های درهم پیچیده، به شیوه آجرکاری بر گرداگرد تنه برج نقش بسته است. متن کتیبه شامل این عبارت است: «بسم الله الرحمن الرحیم امر ببناء هذه القبه الامیر الجلیل ابوشجاع اسفار بگی پیر اصفهان رضی الله عنه و اغفر له ذنوبه مستعدا لنومه تر به له ولاولاده غفر الله لهم و الفه بنینا محمد صلی الله علیه فی سنه ست و اربعین و اربعمائه». ترجمه کتیبه: بسم الله. امیر بزرگوار ابو شجاع اسفار بگی (؟) پیر اصفهان (؟) که خدا از او خشنود باشد و گناهانش ببخشد، به ساخت این قبه فرمان داد به آمادگی برای آرام گرفتنش آرامگاهی برای خود و فرزندان. خداوند ایشان را ببخشد و او را به پیامبر ما محمد که درود خداوند بر او باد پیوندد در سال چهارصد و چهل و شش است (تصویر ۵)، (جدول ۱).

در شیوه رایج کتیبه‌های پایه‌گذاری بنا، پس از عبارت آغازین نام و القاب سازنده و سپس داعی در حق او می‌آید (بلر، ۱۳۹۴: ۱۹۱). در هر دو کتیبه بنای چهل دختران این ترتیب وجود دارد (جدول ۲). در کتیبه دوم عبارت «الامیر الجلیل» و شش کلمه پس از آن به عنوان نام و القاب

کتیبه است (تصویر ۳). به طور معمول، در هنرهای ایرانی مجموعه‌ای از نقوش هندسی نمایان است که هریک تحت نظام ساختاریافته‌ای، سطوح را می‌پوشانند. این نقوش نماینده و انتزاعی از طبیعت است که ریشه در هنرهای باستانی ایران دارند و تداوم آن را در هنر و معماری اسلامی ایرانی می‌توان مشاهده کرد.

در این بخش دو ردیف اول و سوم از پایین، داری نوار پهن یکسان با نقشمایه کهن ایرانی، یعنی چلیپا و گردونه مهر به صورت هندسی است که کتیبه‌ی بنا میان این دو نوار قرار دارد. نقش چلیپا در معماری اسلامی در بناهای آرامگاهی کاربرد فراوان داشته است. نوار ردیف چهارم متشکل از شبکه‌های منظمی از شکل مربع به صورت پله‌ای است که با تکرار آن فضای مثبت و منفی یکسانی به دست آمده است و به این شکل، طراح توازن میان فضای منفی و مثبت را که به گفته نصر «فضای مثبت و منفی همچون روح و جسم مکمل هم و حیات آن‌ها نیز لازم و ملزوم یکدیگر است» (نصر، ۱۳۷۵: ۱۵۱)، به خوبی توسط چیدمان شبکه‌های مربعی نشان می‌دهد.

نوار ردیف پنجم شامل آجرکاری زیگزاگی برجسته در دو ردیف است. ردیف ششم از نوار باریکی به شکل لانه زنبوری (شش ضلعی) تشکیل شده است. به طور کلی، این نقوش به وسیله ترکیب بندی و پیوستگی خطوط به صورت تکرارشونده، به زیبایی آذین بخش بنا شده‌اند.

کتیبه‌های کوفی برج مقبره چهل دختران دامغان

برج مقبره چهل دختران دامغان دارای دو کتیبه به خط کوفی است که یکی در قسمت سردر ورودی بنا و دیگری دور تا دور برج، در قسمت بالایی بدنه قرار دارد. این کتیبه‌ها

ولوو در خوانش خطوط کوفی تزئینی دسته‌بندی دقیق‌تری اراده می‌دهد که «حروف در شکل پایه خود به پنج دسته اصلی عمودی (الف، لام)، مستطیلی (د، ذ، ک، ص، ض، ط، ظ)، مدور (م، ف، ق، ه، و)، زیرین (ر، ز، ن، و) و مورب (ع، غ، ج، ح، خ) تقسیم می‌شوند» (Volov, ۱۱۲: ۱۹۹۶). در این شیوه، نخست شکل ساده و پایه حروف استخراج می‌شود و سپس به‌گونه‌ای دسته‌بندی می‌شوند تا امکان ایجاد قاعده‌ای برای خوانش کتیبه‌ها به دست آید.

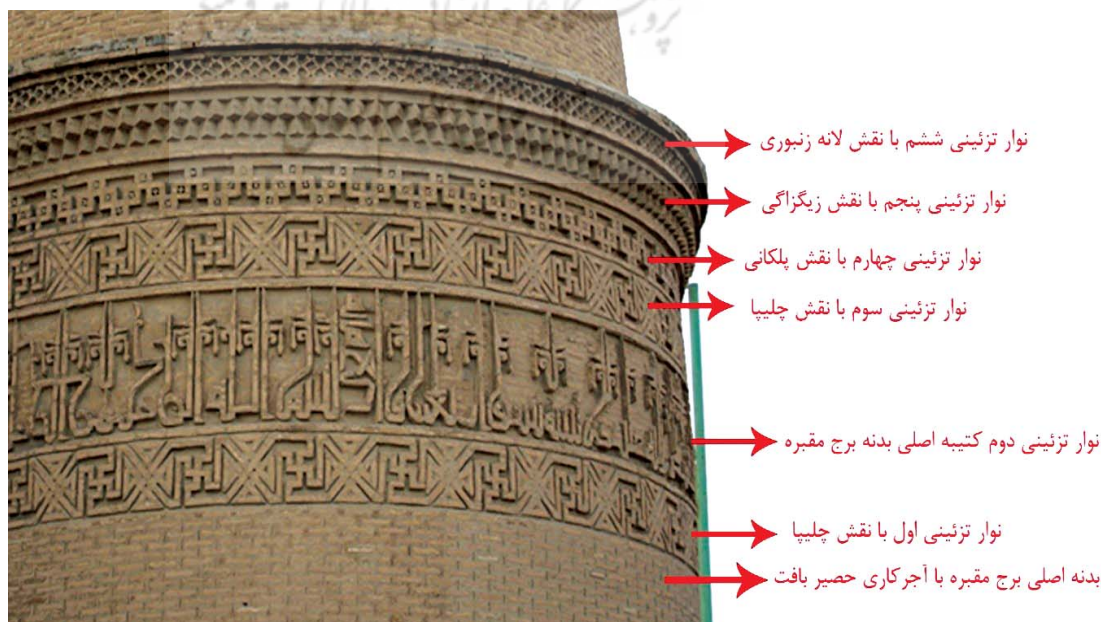
در این بخش، مفردات کتیبه‌های موردنظر به روش لیزا ولوو مورد تحلیل قرار گرفته و در جدول ۳، این حروف در نمونه‌ها بررسی شده است (جدول ۳). با بررسی مفردات کتیبه‌های کوفی برج مقبره چهل‌دختران، می‌توان به ویژگی‌های زیبایی‌شناسانه‌ای نظیر استقامت، ظرافت، تقارن، امتداد و موارد مشابه پی برد؛ با این حال، مهم‌ترین ویژگی بارز در آن، «هویت مستقل» طراحی کتیبه‌ها است که به‌صورت هماهنگی با شکل و فضای برج مقبره طراحی شده و دارای هویتی مستقل و منحصربه‌فرد است.

خطوط کرسی کتیبه‌های کوفی برج مقبره چهل‌دختران دامغان

نظام نوشتاری در درون خود دارای نظام نهفته دیگری است که این نظام نهفته از خطوط راهنما و خطوط کرسی زمینه تشکیل شده‌اند. مقصود از کرسی همان برابر نوشتن و قرینه‌سازی شکل‌هاست و برای رعایت این قاعده، رعایت خط راست بالطبع به میان آمده و مرسوم به خط کرسی شده است. رعایت قاعده کرسی به رعایت خط یا خطوط

سازنده آمده و سپس عبارت «رضی‌الله‌عنه و {غفر} ذنوبه» نوشته شده که ناظر به فردی زنده است. «کاربرد این دعا نزد شیعیان در پس نام اهل بیت و نزد اهل سنت، در پس نام بزرگانی چون ابوحنیفه، بسیار رایج بود» (بلر، ۱۳۹۴: ۱۹۱). بانی این بنا سرداری دیلمی به نام اسفار بن کردویه است. او از اواخر قرن چهارم هجری در نبردهای آل‌زیار و آل‌بویه، از سرداران منوچهر زیاری بود. طغرل سلجوقی در حدود سال‌های ۴۴۰ هجری، اسفار را در دامغان بر سرکار گماشت. بنابراین، وی در سال ۴۴۶ هجری در شهر دامغان این آرامگاه را برای خاندان خود ساخته است. حضور لقب «بگی» را هم می‌توان نشانه‌ای از وابستگی وی به ترکان سلجوقی دانست (بلر، ۱۳۹۴: ۱۹۳).

مفردات کتیبه‌های کوفی برج مقبره چهل‌دختران دامغان
پس از دسته‌بندی و توصیف نوشتار و نقوش کتیبه، می‌بایست با دیدی تحلیلی به سراغ آنان رفت، چراکه برای فراتر رفتن از مرحله توصیف هر اثر هنری، باید این تعریف‌ها به تجزیه و تحلیل فرمی بیانجامد (بارنت، ۱۳۹۳: ۱۵۹). بنابراین، مطالعه ساختار کتیبه‌ها بدون تحلیل مفردات حروف امکان‌پذیر نیست. یکی از بهترین نمونه‌ها برای بررسی مفردات حروف کوفی تزئینی، روش ساموئل فلوری است که برای خوانش نوشته‌ها ابداع کرده و به رمزگشایی از تزئینات نوشتاری در کتیبه‌های اسلامی پرداخته است. در روش دیداری فلوری حروف به هجده دسته، بنا به تشابه بصری در شکل ساده خود تقسیم می‌شوند (Volov, ۱۱۰: ۱۹۹۶). مبتنی بر روش‌شناسی فلوری، لیزا

تصویر ۳. آجرکاری و نوار نقوش و تزئینات برج مقبره چهل‌دختران دامغان، مأخذ: همان.

تصویر ۴: کتیبهٔ کوفی مقعد درگاه بنا برج مقبره چهل‌دختران دامغان به شیوهٔ گچ‌بری، مأخذ: همان.

مستقیم وابسته است. به عبارت دیگر، می‌توان این‌چنین بیان کرد که خط یا خطوط مستقیمی که خطاط در نظر می‌گیرد تا کلمات و حروف را به میزان آن به‌طور قرینه و برابر معادل هم در سطری مرتب جایگزین سازد (فضائلی، ۱۳۸۴: ۱۰۳).

خطوط راهنما در هر دو کتیبهٔ برج چهل‌دختران شامل سه خط راهنما است که از این سه خط، خط شماره یک، کرسی زمینه است. خط شماره دو، ارتفاع حروف و کلمات است؛ و خط شماره سه، ارتفاع و کشیدگی‌ها است (تصویر ۶). خط شماره یک، خطی است که حروف اصلی روی آن قرار گرفته و به آن راس‌الخط می‌گویند، همچنین خط کرسی یا خط زمینه است و برای این‌که تمامی حروف و کلمات معادل هم در یک خط قرار بگیرند؛ گذاشته می‌شود. خط شماره دو، ارتفاع کلماتی مانند (ب) در اول جمله (م) و... را

جدول ۱. بخشی از کتیبه‌های برج مقبرهٔ چهل‌دختران، مأخذ: نگارندگان

ردیف	نام کتیبه	بازسازی کتیبه	متن کتیبه	ترجمه متن کتیبه
۱	درگاه		بسم الله الامير الجليل ابو شجاع اسفار بکی پير اصفهان الملك الله	بسم الله. امير بزرگوار ابو شجاع اسفار بکی پير اصفهان
۲	بدنهٔ اصلی		بسم الله الرحمن الرحيم امر ببنا هذه القبه الامير الجليل ابو شجاع اسفار بکی پير اصفهان رضی الله عنه و (غفر) ذنوبه مستعدا لنومه تربه له ولا ولاده غفر الله لهم و الفه بنبينا محمد صلی الله عليه في سنه ست و اربعين و اربعمائه	بسم الله. امير بزرگوار ابو شجاع اسفار بکی (?) پير اصفهان (?) که خدا از او خشنود باشد و گناهانش ببخشايد، به ساخت این قبه فرمان داد به آمادگی برای آرام گرفتنش آرامگاهی برای خود و فرزندانش. خداوند ایشان را ببخشايد و او را به پیامبر ما محمد که دروید خداوند بر او باد بپيوندند در سال چهارصد و چهل و شش

نوشته شده‌اند و بر روی این خط راهنما خاتمه یافته‌اند.

وحدت بصری در میان اجزای کتیبه‌های کوفی برج مقبره چهل دختران دامغان

در هنرها به‌ویژه هنر اسلامی، وجود وحدت بصری از مهم‌ترین عوامل تشکیل‌دهنده اثر هنری است. «منظور از وحدت بصری یا یکپارچگی، آن است که گونه‌ای همخوانی یا سازگاری در میان عناصر هر طراحی وجود دارد؛ طوری به نظر می‌آید که گویی این عناصر دارای نوعی پیوند تجسمی بوده و این پیوند و رای تصادفی محض حاصل شده است. جنبه مهم این موضوع آن است که کل باید بر اجزای تشکیل‌دهنده‌اش غالب باشد، یعنی پیش از آن‌که عناصر مجزا دیده شوند باید الگوی کلی مشاهده شود» (لائور، پن‌تاک، ۱۳۹۱: ۴۴ و ۴۶). بنابراین، در این بخش عوامل اصلی در ایجاد یکپارچه‌سازی عناصر کتیبه‌ها مورد بررسی قرار می‌گیرد. در اجرای کتیبه‌های برج مقبره چهل دختران دامغان، طراح از شیوه‌های مختلفی برای رسیدن به اصل هماهنگی میان اجزای کتیبه بهره برده است و این کتیبه‌ها دارای چندین شاخصه هماهنگی

تصویر ۵. کتیبه کوفی ساده هندسی از بدنه برج مقبره چهل دختران دامغان به شیوه آجرکاری، مأخذ: همان

در قسمت‌های بعدی کتیبه مشخص کرده است. خط شماره سه، راهنمای مربوط به انتهای ارتفاع تمام حروف بالارونده و یا ابتدای تمام حروف ارتفاع‌دار، مانند تمامی حروف الف و ل بر روی این خط راهنما شروع شده‌اند و بعضی حروف مانند ر، ن، م و که به‌صورت بالارونده (هم‌ارتفاع با الف‌ها)

تصویر ۶. کرسی بندی کتیبه‌های برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

جدول ۲. رعایت الگوی رایج کتیبه‌نویسی احداثی بناها در قرن پنجم و ششم در کتیبه‌های بنای چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

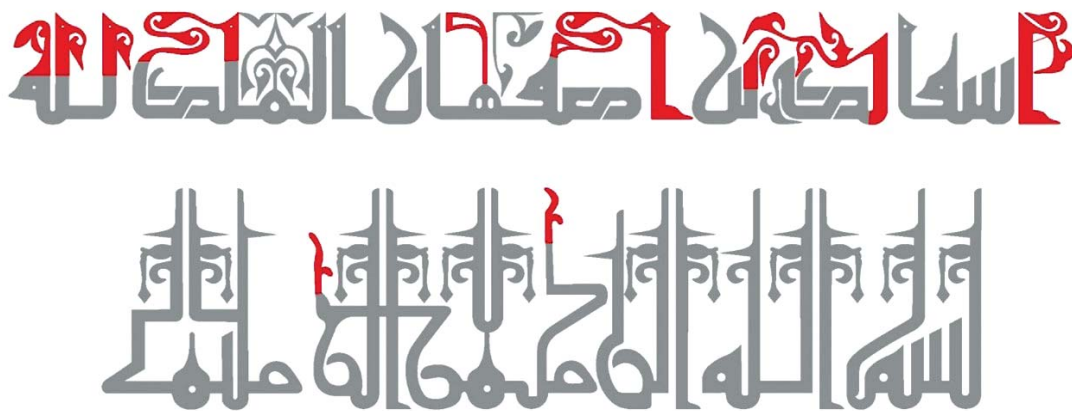
ردیف	نام کتیبه	کلمه آغازین	نام سازنده	القاب سازنده	ذکر دعا
۱	کتیبه اول	بسم الله	الامیر الجلیل	ابو شجاع اسفار بگی پیر اصفهان	الملك الله
۲	کتیبه دوم	بسم الله الرحمن الرحيم	الامیر الجلیل	ابو شجاع اسفار بگی پیر اصفهان	رضی الله عنه و {غفر} جنوبه

ژبړه شگاه علوم انساني و مطالعات فرهنگي

هستند. نخست، استفاده از اجزای نقوش تزئینی در میان نظام نوشتاری به صورت متصل و وابسته است که از جمله مهم ترین عوامل پیونددهنده و هماهنگی محسوب می شود. درواقع، طراح برای رسیدن به وحدت کلی در کتیبه، نظام نوشتاری و نظام گیاهی را به هم پیوند داده و به یک کل منسجم دست یافته است (تصویر ۷).

مورد بعد، رعایت هم‌شکلی در شکل نوشتار و نقوش برای رسیدن به وحدت بصری است. ویژگی‌هایی مانند منحنی‌های سیال در گردش حروف و نقوش به این امر کمک کرده است. درواقع زبان بصری هماهنگ از طریق ترسیم آزادانهٔ برخی حروف شکل‌گرفته است که موجب یکدستی کل کتیبه می‌شود (تصویر ۸).

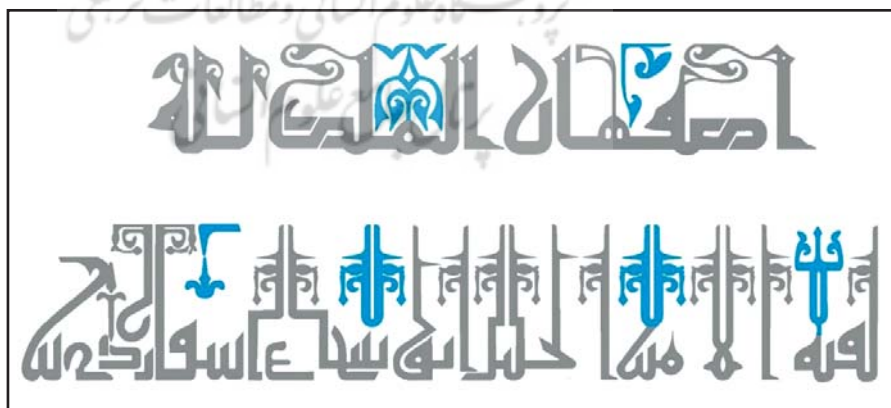
یکی دیگر از مهم‌ترین موارد در رسیدن به وحدت بصری، استفاده از نقوش شبه نوشتاری است که در نگاه اول به‌عنوان عناصر تزئینی نوشتاری به نظر می‌رسند، اما با اندکی تأمل مشخص می‌شود که این اشکال هیچ پیام و

تصویر ۷. پیوند نظام نوشتاری و گیاهی کتیبه‌های برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

تصویر ۸. رعایت هم‌شکلی در فرم نوشتار و نقوش در کتیبه‌های برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

تصویر ۹. شبه نوشتارهای موجود در کتیبه‌های برج مقبره چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

به حضور این عناصر است (تصویر ۹). در جدول ۴، ویژگی‌های کتیبه‌های بنا به صورت کلی قابل مشاهده است.

است» (فرید، ۱۴۰۰: ۵۲). طراح در هردو کتیبه این بنا، از این نوع شبه نوشتارها به منظور ایجاد پیوند و کل منسجم بهره برده که حفظ تعادل در کل کتیبه، وابسته

جدول ۴. ویژگی‌های کلی کتیبه‌های برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان، مأخذ: همان.

محل قرارگیری کتیبه	نوع خط	شیوه اجرا	مضمون کتیبه	ویژگی‌های بصری
درگاه برج مقبرهٔ چهل دختران	کوفی معقد	گچ‌بری	تاریخی	- پیوند نظام نوشتاری و نظام گیاهی - رعایت هم‌شکلی در فرم نوشتار و رسیدن به ریتمی سیال
بدنهٔ اصلی برج مقبرهٔ چهل دختران	کوفی ساده هندسی	آجرکاری	تاریخی	- استفاده از نقوش شبه نوشتاری برای دستیابی به وحدت بصری در کل کتیبه

نتیجه

نتایج حاصل از مطالعهٔ نقوش و کتیبه‌های برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان نشان می‌دهد که این بنای آجری، دارای ویژگی‌های بصری منحصر به فردی است که با بررسی اجزای آن، می‌توان به ویژگی‌های زیباشناسانه‌ای مانند استقامت، ظرافت، تقارن و امتداد پی برد. نقوش تزئینی به کار رفته در این بنا شامل نقش دو بال به شیوه گچ‌بری در سردر ورودی، نقش چلیپا و گردونه مهر، نقوش پلکانی، زیگزاگ و لانه زنبوری به شیوهٔ آجرکاری است که به صورت نوارهایی بر بدنه بنا اجرا شده و هر یک از آن‌ها نمادی انتزاعی از عناصر طبیعت به شمار می‌آید. این بنا دارای دو کتیبه به خط کوفی است: کتیبه‌ای در سردر ورودی به خط کوفی معقد و با شیوه گچ‌بری بوده و کتیبهٔ اصلی که دورتادور بدنهٔ برج به شیوهٔ آجرکاری و به خط کوفی ساده هندسی با ساقه‌های درهم پیچیده نقش بسته است. از نظر محتوایی، این کتیبه‌ها در دسته کتیبه‌های تاریخی قرار می‌گیرند و شامل معرفی سازنده و سال ساخت بنا هستند. بررسی متن کتیبه‌ها نشان داد که ترتیب نوشتار مطابق با شیوهٔ رایج کتیبه‌های پایه‌گذاری بناهاست. در روند بازخوانی و بازسازی مفردات و واژگان و مطالعهٔ خطوط کرسی این کتیبه‌ها، ساختار نوشتاری و نحوهٔ ایجاد وحدت بصری در آن‌ها مشخص شد. از مهم‌ترین ویژگی‌های بارز این کتیبه‌ها، طراحی مستقل اما هماهنگ با شکل و فضای معماری برج مقبره است. رعایت قاعدهٔ کرسی بندی به منظور هماهنگی میان حروف، واژگان، نقوش و تزیینات در ایجاد تعادل بصری و انسجام کلی کتیبه‌ها، نقش مهمی ایفا کرده است. در اجرای کتیبهٔ برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان، طراح از شیوه‌های مختلفی برای رسیدن به اصل هماهنگی میان اجزا کتیبه بهره برده و این کتیبه دارای چندین شاخصه هماهنگی است. از جمله این روش‌ها می‌توان به استفاده از اجزای نقوش تزئینی در میان نظام نوشتاری، به صورت متصل و وابسته اشاره کرد که مهم‌ترین عوامل پیونددهنده در هماهنگی است. همچنین، رعایت هم‌شکلی در فرم نوشتار و نقوش به منظور دستیابی به وحدت بصری، باعث شده است تا زبان بصری هماهنگی از طریق ترسیم آزاد برخی حروف شکل گیرد و یکپارچگی کتیبه تقویت شود. در نهایت، یکی از مهم‌ترین عوامل ایجاد وحدت بصری، استفاده از کتیبه‌های شبه نوشتار است که در برج مقبرهٔ چهل دختران دامغان، از رایج‌ترین نوع آن استفاده شده است. این نوع شبه نوشتار در خدمت خوانش کتیبه قرار گرفته و حرف خاصی نبوده و تنها برای رسیدن به تعادل بصری به کار رفته‌اند. طراح در هر دو کتیبهٔ این بنا از شبه نوشتارها بهره برده تا پیوندی منسجم در کلیت ترکیب نوشتاری و تزئینی پدید آورد؛ به گونه‌ای که حفظ تعادل در کل کتیبه، وابسته به حضور این عناصر بصری است.

سپاسگزاری

از جناب آقای دکتر محمد خزایی استاد دانشگاه تربیت مدرس که ما را در انجام این پژوهش یاری

کردند، کمال تشکر و قدردانی را داریم.

منابع و مآخذ

- بارنت، سیلوان، ۱۳۹۳، راهنمای تحقیق و نگارش در هنر، بتی آواکیان، تهران: سمت.
- چراغیان، مریم، ۱۳۹۵، بررسی آرایه‌های تزئینی بناهای سلجوقی در ایران با تأکیدی بر بنای شهر دامغان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: غلامعلی حاتم، دانشکده هنر و معماری، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد تهران مرکز.
- شایسته‌فر، مهنان، ۱۳۸۱، مقبره چهل دختران دامغان، ماهنامه هنرهای تجسمی، شماره ۱۶، ۶۴-۶۸.
- شیخ‌زاده، مریم، تحلیل ترکیب‌بندی و فضای بصری نقوش هندسی و کتیبه‌ها در دو برج مقبره چهل دختران و پیر علمدار دامغان، ۱۴۰۱، دو فصلنامه نگارینه هنر اسلامی، شماره ۲۳، دوره ۹، ۴۰-۵۴.
- عالی، حسین، محمدزاده، نیلوفر، عالی، محسن، ۱۳۹۶، بررسی سیر تحول معماری مقابر سلجوقی با تأکید بر نقشه و تزیینات آن‌ها، با استناد به چند نمونه شاخص (برج چهل دختران و برج مهمان‌دوست دامغان، سه گنبد ارومیه و گنبد سرخ مراغه)، پنجمین کنگره بین‌المللی عمران، معماری و توسعه شهری، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- عالی، حسین، توکل، شیدا، حسن مهدی، الهه، غفاری مرند، فاطمه، ۱۳۹۴، توصیف و مقایسه مقابر سلجوقی شهر دامغان بر اساس گونه‌شناسی معمارانه، مجموعه مقالات دومین کنگره بین‌المللی افق‌های جدید در معماری و شهرسازی در آغاز هزاره سوم، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- فرید، امیر، ۱۴۰۰، دسته‌بندی کتیبه‌های شبه نوشتاری در هنر اسلامی، نگره، شماره ۶۳، دوره ۱۷، ۴۵-۵۵.
- فضائلی، حبیب‌الله، ۱۳۸۴، تعلیم خط، تهران: سروش.
- کشاورزبان، مهری، ۱۳۹۴، بررسی زیبایی‌شناسی برج‌های پیر علمدار و چهل دختران، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، به راهنمایی: سید ابوتراب احمدپناه، پردیس هنر-دانشکده هنر، دانشگاه سمنان.
- لائور، دیویدا، استیوان پاک، ۱۳۹۱، مبانی طراحی، محمدتقی فرامرزی، تهران: لاهیتا.
- لینگز، مارتین، مهرداد، ۱۳۷۷، هنر خط و تذهیب قرآن، ترجمه قیومی بیدهندی، تهران: گروس.
- مکی‌نژاد، مهدی، آیت‌اللهی، حبیب‌الله، هراتی، محمدمهدی، ۱۳۸۸، تناسب و ترکیب در کتیبه محراب مسجد جامع تبریز، هنرهای زیبا ۰ هنرهای تجسمی، شماره ۴۰، دوره ۱، ۸۱-۸۸.
- نصر، سیدحسین، ۱۳۷۵، هنر و معنویت اسلامی، رحیم قاسمیان، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر.
- ویلسون، کریستی، ۱۳۶۶، تاریخ صنایع ایران، ترجمه عبدالله فریار، تهران: فرهنگسرای یساولی.
- یوسفی، نگار، ۱۴۰۰، مطالعه و مقایسه تزیینات برجی دامغان، چهارمین همایش ملی فناوری‌های نوین در مهندسی معماری، عمران و شهرسازی ایران، تهران: موسسه آموزش عالی توس
- Volov, L. (1966). Plaited Kufic on Samanid Epigraphic Pottery. *Ars Orientalis*, 6, 107-133. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/4629224>
- URL1: Gunbad-i Chihil Dukhtaran. (n.d.). Retrieved from ARCHNET: <https://www.archnet.org/sites/1601>

Analysis of the Decorations and Structure of the Kufic Inscriptions of the Tomb Tower of Chihil Dukhtaran (Forty Girls) of Damghan

Roya Sheida, MA in Visual Communication, Department of Graphics, Faculty of Art and Architecture, Tarbiat Modares University, Tehran, Iran.

Mahsa Tondro, PhD Student of Comparative and Analytic History of Islamic Arts, Faculty of Theoretical Sciences and Higher Studying, University of Art, Tehran, Iran

Received: 2023/12/18 Accepted: 2023/12/26

To State the **problem**, it may well begin with the Kufic script as one of the oldest Islamic calligraphy styles, known for its notable structural diversity. Its distinctive ability to seamlessly conform to diverse design templates, rendering each piece uniquely captivating, has positioned it as a pinnacle of artistic expression. Particularly renowned for its applications in architectural embellishments and inscriptions, Kufic script has left an indelible mark on the aesthetic tapestry of various epochs. Chihil Dukhtaran tomb tower of Damghan is one of the unique instances that uses Kufic inscriptions. Situated in the north-western facade of the Imamzadeh Jafar complex in Damghan, along the Semnan route, it is an architectural marvel dating back to the 5th century AH whose builder is Asfar-e Ibn-e Kordooyeh, a Daylamite commander. Erected by this military commander from the late 4th century AH, this circular and conical brick structure stands as a testament to his leadership during the battles of Al-Ziyar and Al-Buwayh. He was one of the commanders of Manouchehr-e Zyari. Serving as the ruler of Damghan during that era, this Daylamite commander commissioned the construction of the Chihil Dukhtaran tomb tower in the city of Damghan. This brick building is a type of tower-shaped tomb and has a circular plan and a cone-shaped dome, and its body has decorative motifs and inscriptions in the style of plastering and brickwork. The body of the tower consists of two different parts up to the starting point of the cornice. The lower part is about two-thirds of the height of the entire body and is covered with simple and woven brickworks, and the second part has five decorative strips and an inscription. This tomb tower has two inscriptions in Kufic script. One of the inscriptions is above the door head of its entrance, written in Knotted-Kufic script with plaster. The other one is seen all around the tower in the upper part of its body, which is in simple Kufic script in the style of brickwork. The content of the inscriptions includes the introduction of the builder of the monument and the year of its construction. The **purpose** of the research is to examine and analyze the visual characteristics of the decorative motifs and the structural nature of Kufic inscriptions present on the Chihil Dukhtaran tomb tower of Damghan. It seeks to unravel how these visual elements contribute to achieve visual unity within the architectural design. The

key questions revolve around the visual features of the tower's motifs and the structural approach of its Kufic inscriptions towards achieving visual unity. Thus, it's attempted to answer these **questions**: what are the visual features of the motifs of Chihil Dukhtaran tomb tower and, what structure do its Kufic inscriptions follow to achieve visual unity? The **research method** is descriptive-analytical and field-based, utilizing library resources and documents. Data collection tools include field observations, photography, and archival research. The **results** obtained from analyzing the inscriptions and engravings on this tomb tower indicate unique visual characteristics, reflecting aesthetic elements such as resilience, delicacy, symmetry, and continuity. The decorative inscriptions on this brick structure include depictions of two wings, and grapevine motifs, stair-shaped, zigzag, and beehive patterns in brickwork; each symbolizing aspects of nature. The distinct feature of these decorative motifs is the independent identity of the design, which is in harmony with the form of the building. After reconstruction of individual parts, harmonizing characteristics were revealed: the use of decorative elements in the writing system in a connected and dependent manner that is one of the most important connecting factors. Observing uniformity in the form of writing and motifs makes the whole inscription uniform. It is noteworthy to mention that one of the most important ways to achieve visual unity is the use of pseudo-writing inscriptions, which in this building, the most common type of such inscriptions has been used. This type of pseudo-writing, which is not a special letter, serves to read the inscription and is used to achieve visual balance. In each of the two inscriptions, these types of pseudo-writings have been wisely used to create a connection and to make a coherent whole, as well as to maintain balance in the whole inscription that depends on the presence of these elements.

Keywords: Tomb Tower, Chihil Dukhtaran, Damghan, Architectural Decorations, Kufic Inscription, Letters' Structure

References:

- Aali, H., Tavakkol, S., Hassan Mahdi, E., & Ghaffari Marand, F. (2015). Description and Comparison of Seljuk Tombs of Damghan City Based on Architectural Typology. Proceedings of the Second International Congress of New Horizons in Architecture and Urban Planning at the Beginning of the Third Millennium. Tehran: Tarbiat Modares University.
- Aali, H., Mohammad Zadeh, N., & Aali, M. (2017). An Investigation of the Architectural Evolution of Seljuq Tombs with an Emphasis on Maps and Decorations Based on Some Distinct Examples (Chihil Dukhtaran Tower and Mehman Doost Tower of Damghan, Three Domes of Urmia and Maragheh Red Dome). The 5th International Congress on Civil Engineering, Architecture and Urban Development. Tehran: Shahid Beheshti University.
- Barnet, S. (2013). A Short Guide to Writing about Art. (B. Avakian, Trans.) Tehran: Samt Publication.
- Cheraghian, M. (2016). Investigating the Decorative Arrays of Seljuk Buildings in Iran with an Emphasis on the Building of the City of Damghan. Retrieved from Ganj: <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/92f9e214abe67418e3b858afa73d2cc0>
- Farid, A. (2021). Classification of Pseudo-inscriptions in Islamic Art. *Negareh Quarterly Journal*, 17(63), pp. 45-55.

Negareh

- Fazaeli, H. (2005). Teaching Calligraphy. Tehran: Soroush Publication.
- Keshavarzian, M. (2015). An Investigation of the Aesthetics of the Decorations of Pir-E Alamdar and Chihil Dokhtaran Towers in Damghan. Retrieved from Ganj: <https://ganj.irandoc.ac.ir/#/articles/e00e66d85c15295b053dbd73944fe92a>
- Lauer, D. A., & Pentak, S. (2013). Design Basics. (M. T. Faramarzi, Trans.) Tehran: Lahita Publication.
- Lings, M. (1998). Quranic Art of Calligraphy and Illumination. (M. Qayyumi Bidhendi, Trans.) Tehran: Garous Publication.
- Makinejad, M., Ayatollahi, H., & Harati, M. (2009). Proportions and Combinations in the Mihrab Inscription of Tabriz Jame Mosque. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 1(40), 81-88. doi:10.22059/JFAVA.2009.68309
- Nasr, S. H. (1996). Islamic Art and Spirituality. (R. Ghasemian, Trans.) Tehran: Department of Religious Studies of Art.
- Shayestefar, M. (2002). Tomb of Chihil Dukhtaran of Damghan. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 16, 64-68.
- Sheikhzadeh, M. (n.d.). Analysis of Composition and Visual Space of Geometric Patterns and Inscriptions in Two Tomb Towers of Chihil Dokhtaran and Pir-E Alamdar of Damghan. *Negarineh Islamic Art*. doi: 10.22077/NIA.2021.4265.1446
- Volov, L. (1966). Plaited Kufic on Samanid Epigraphic Pottery. *Ars Orientalis*, 6, 107-133. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/4629224>
- Wilson, J. C. (1987). History of Iranian Industries. (A. Faryar, Trans.) Tehran: Farhangsara-e Yasawli.
- Yousefi, N. (2021). The Study and Comparison of Damghan Tower Decorations. 4th National Conference on New Technologies in Architecture, Civil and Urban Engineering of Iran. Tehran: Toos Institute of Higher Education.
- URL1: Gunbad-i Chihil Dukhtaran. (n.d.). Retrieved from ARCHNET: <https://www.archnet.org/sites/1601>